

Міністерство освіти та науки України
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського»

Історико-філологічний факультет

Кафедра української та зарубіжної літератур

**ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА АНАЛІЗУ
ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ: СУЧАСНІ ВЕКТОРИ
ДОСЛІДЖЕНЬ**

Збірник наукових статей

Одеса

2023

УДК 811.161.2'42 (075.8)

Рекомендовано до друку Вченою радою ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»
(протокол № 4 від 26 жовтня 2023 року)

Редакційна колегія

Авксентьєва Г. А., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Боєва Е. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Павлюк Н. Л., кандидат філологічних наук, викладач – відповідальний редактор.

Яремчук Н. В., кандидат філологічних наук, доцент – відповідальний редактор.

Рецензенти

Шевченко Т. М. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури та компаративістики Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Олексенко В. П. – доктор філологічних наук, професор кафедри української і слов'янської філології та журналістики Херсонського державного університету.

Теорія та практика аналізу художнього тексту: сучасні вектори досліджень : збірн. наук. статей. Одеса : Університет Ушинського, 2023. 203 с.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», 2023

*Галина АВКСЕНТЬЄВА,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри української та зарубіжної літератур
Університету Ушинського*

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА ПАРАДИГМА В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Постановка проблеми. Мистецтво і література, як один із видів мистецтва, від часів зародження завжди були пов'язані із філософією. Новаційні філософські концепції знаходили свою підтримку і розуміння у мистецькому середовищі, впливаючи таким чином на формування світогляду митця. Так сталося з екзистенціальною філософією. «Екзистенціалізм визначається як «існування», або те, в чому людина зберігає джерело свого визначення. Як філософська течія екзистенціалізм сформувався в XX столітті, висунувши на перший план абсолютну унікальність людського буття» [5, с. 248].

На світогляд письменників XX століття значний вплив мала філософія екзистенціалізму, згідно з якою «...потрібно способами мистецтва висвічувати, прояснювати екзистенцію людини в «помежових» ситуаціях. Адже в центр свого дослідження екзистенціалізм поставив індивідуальні смисложиттєві питання – вини і відповідальності, рішення і вибору, ставлення до свого покликання і смерті, дійсного і недійсного існування» [5, с. 260]. Адже світогляд письменника – це досить складна система, що включає в себе «...філософські, естетичні, політичні, етичні, релігійні, погляди творчої особистості на довкілля, світ і місце в ньому, своєрідний чинник, що визначає життєву і творчу позицію автора, розуміння ним світу і самого себе, можливостей таланту, як основа художньої творчості» [9, с. 373].

Екзистенціальні мотиви стають наскрізними у модерністських та постмодерних ліричних, епічних, драматичних текстах новітньої української

літератури. Письменники, як правило, досліджують долі своїх персонажів саме у межових ситуаціях, які й дають можливість заглибитись у внутрішній процес рефлексії та екзистенції. До таких порубіжних випробувальних моментів у різножанрових творах часто зверталися Володимир Винниченко, Микола Хвильовий, Микола Куліш, Валер'ян Підмогильний, Борис Антоненко-Давидович, Євген Плужник, Володимир Свідзинський, Віктор Домонтович, Олександр Довженко, Іван Багряний, Улас Самчук, Юрій Яновський, Олесь Гончар, Євген Гуцало, Василь Стус, Іван Римарук, Дмитро Шупта, Юрій Андрухович, Євгенія Кононенко, Ірен Роздобудько, Оксана Забужко, Марина Гримич, Марія Матіос, Володимир Лис та багато інших українських письменників ХХ – початку ХХІ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасному літературознавстві мова ведеться не лише про окремі дослідження творчого доробку багатьох письменників із позиції екзистенціального мислення, а загалом про екзистенціальне літературознавство. Зокрема, Ганна Токмань у монографії «Українська версія художнього екзистенціалізму: Б. І. Антонич, В. Свідзинський, Т. Осьмачка в європейському контексті» зазначає: «Екзистенціальне літературознавство – це напрям у науці про художню літературу, який вивчає екзистенційні та екзистенціальні явища, образно виражені в тексті, послуговуючись теоретичними положеннями й інструментарієм, виробленими класичною екзистенціальною філософією, – ідеями, категоріями і поняттями в індивідуальних теоріях філософів» [11, с. 12].

На своєрідність реалізації екзистенційних ідей в українській літературі звертали увагу такі дослідники, як: І. Васишин, А. Гурбанська, І. Куриленко, Г. Токмань, Л. Чуркіна, Ю. Шерех, М. Шлемкевич та багато інших науковців. Екзистенційний дискурс різною мірою досліджений у творчості цілої низки українських митців. Увага акцентується на тому, що письменники надають своїм творам нового звучання, їх цікавить внутрішній

світ у протиставленні із зовнішнім, раціональне начало у боротьбі з ірраціональним, вони досліджують суперечливу сутність сучасної людини.

На думку І. Куриленко, у творчому доробку цілого ряду авторів чітко простежуються основні модуси екзистенційної естетики: ясперівська теорія «межових ситуацій», бердяївська концепція самотності, сартрівська діалектика «Я» та «Іншого», тлумачення абсурдності людського існування А. Камю тощо [6, с. 176].

Мета запропонованої статті передбачає дослідження екзистенціальної парадигми в українській прозі ХХ – початку ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок у розвиток української прози першої половини ХХ ст. здійснив такий митець, як Віктор Домонтович Так, у романі «Доктор Серафікус» автор детально простежує філософські пошуки, внутрішні почуття та переживання своїх героїв. Найважливішою рисою поетики роману є саме екзистенціалізм, домінування мотивів відчуження від суспільства, самотності, нудьги, страху, порожнечі, абсурдності життя. Для екзистенціальних текстів важливими є проблеми творчості, тому не випадково у центрі уваги письменника перебувають творчі особистості: науковець Серафікус, художник Корвин, актриса Вер, яка мріє написати унікальний роман про кохання.

Про екзистенціальну сутність персонажів В. Домонтовича свідчить їх відчуження від суспільства. Це виразно можна продемонструвати на прикладі доктора Серафікуса, в образі якого автор зображує дивакуватого професора, який сторониться людей, бо після спілкування з ними він «повертається додому менше людиною» [3, с. 61]. Таке відчуження від світу людей Комаха намагається компенсувати грою на піаніно, але це також не задовольняє чоловіка, а навпаки – ще більше пригнічує. Домінуючим екзистенціальним образом аналізованого твору стає нудьга, яка пронизує увесь простір існування персонажів. Їх постійно мучить відчуття

безмістовності життя, внутрішньої тривоги й незадоволення власним існуванням [2, с. 31].

Незадоволений власним існуванням і протагоніст повісті Б. Антоненка-Давидовича «Смерть». Костянтин Горобенко у минулому був українським патріотом, згодом стає комуністом. Зазначене ідейне перевтілення персонажа витворює сюжетну опозицію у тексті і є доказом того, що у минулому Кость мріяв про Україну, її державність: «Так, я був український націоналіст, я був за голову повітової філії національного союзу; в цьому ж місті я, безусий юнак, що допіру скінчив гімназію, виступав у 1917-му на мітингах, розпинався на всяких зібраннях за «неньку» [1, с. 49]. Юнацький романтичний запал було спрямовано на користь українському визвольному руху, на боротьбу за державність України. Кость створював «Просвіти», пропагував націоналістичні ідеї. Але сподівання Горобенка були марними та нездійсненими, боротьба завершилася поразкою.

Нездійснені сподівання стали визначальними і щодо особистої долі персонажа. Кость мріяв про щастя, про кохання. Він обожнював Надю, прагнув зберегти пам'ять про своє перше кохання: «Ця пам'ять житиме. Вона мусить жити, бо це – єдине в нього, що лишилось від минулого» [1, с. 93]. Надя була його нареченою, але доля не судила їм довгого подружнього щастя. Тож простежуємо уже у зав'язці повісті значущий екзистенціальний мотив нездійснених сподівань, як на особистому, так і на суспільному рівнях.

Втративши справжніх друзів і кохану, Кость залишається самотнім. Екзистенція самотності стає показовою для повісті. Протагоніст твору весь час рефлексує, він аналізує свої вчинки, шукаючи їх мотивацію. Лексема «самотність» є визначальною щодо його психологічного відчуття: «В мене немає тепер нікого» [1, с. 49]; «П'яна сонячна радість і самотня туга затінку були споріднені...» [1, с. 62]; «Коганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті...» [1, с. 72] та ін.

Кость відчуває себе не лише самотнім, але й чужим у новому житті, де усе оточення ставиться до нього з недовірою. Персонаж це добре відчуває у стосунках із комуністами Славіною, Гольцевим, Дроботом, Попельначенком, в яких домінує відчуття ненависті і ворожості. Дилема «свій-чужий» визначає поведінку головного персонажа. Чужими для Костя стають і націоналісти, і комуністи. Спілкуючись з іншими персонажами, Горобенко повсякчас прагне знайти відповідь на головне запитання: «Свій чи чужий?» [1, с. 68]. Від відповіді залежить подальша доля персонажа.

Мотив самотності та відчуження простежуємо не лише в аналізованій повісті. Саме екзистенція самотності та відчуження від оточуючого світу стає визначальною для української літератури 20-х років ХХ ст. Можна навести цілу низку підтверджень зазначеної думки. Самотніми і зайвими стають у повоєнному житті персонажі М. Хвильового («Санаторійна зона», «Редактор Карк», «Вальдшнепи»), В. Підмогильного («Місто», «Невеличка драма», «Повість без назви»), Ю. Яновського («Чотири шаблі»), Є. Плужника («Галілей») та ін. Мотив самотності стає наскрізним для усієї творчості Б. Антоненка-Давидовича, зокрема літературознавець Сніжана Жигун наголошує на цьому, аналізуючи пізню творчість письменника [4, с. 166].

Виразного екзистенційного забарвлення набувають мотиви самотності та відчуження у сучасній українській літературі, зокрема у романі В. Лиса «Острів Сильвестра». Головний герой Сильвестр Васильчук живе у власному світі, зрозумілому лише йому. Живе, немов равлик у своїй «хатинці», і боїться визирнути назовні і бути роздавленим ворожим світом. Він, викладач-філолог, повністю зосереджений на світі науки, живе в якомусь іншому вимірі, далекому від реальності: «Я живу в своєму світі... Цей світ багато в чому заміняє мені реальний – світ поезії, літератури, образів, тропів, порівнянь, метафор, хореїв, діалектизмів, дискурсів, чого там ще, перелік можна продовжити на кілька десятків слів, принаймні на кілька десятків, а може й більше» [7, с. 31]. Персонаж усвідомлює місце у реальному світі,

йому зручно ізолюватися, зануритися у дослідження художніх текстів, працювати над власними. Мовлення фахового філолога рясніє літературознавчою термінологією.

Васильчук переконаний, що має право жити саме так: «Цей світ мій, мій тому, що іншого я до пуття не знаю, він може й не такий уже добрий замітник реальному, але він відповідає моєму характеру, моїму подобанню, світобаченню, і міняти його я не можу і не хочу. В будь-якому іншому світі мене чекає крах» [7, с. 31]. Зазначений монолог-сповідь виконує характеристичну функцію у романі. Так, саме крах чекає героя в реальному світі, бо Сильвестр не пристосований до нього. Він відсторонюється від абсурду реального життя у вигаданому світі художньої літератури: «Він смакував словами, наче гурман доброю їжею, він хмелів від них, наче алкоголік від горілки. Часом він, сидячи в саду чи тому ж лозняку, повторяв їх слово за словом, речення за реченням, припасовував по своєму, сперечався з написаним. Іноді йому здавалося, що він кладе ті слова на язик і відчуває їх терпкий смак, їхню пахучість, солод чи гіркоту» [7, с. 50].

Література стала для Васильчука своєрідним оберегом. Це і захист від ворожого суспільства, втеча від самого себе, маска, яку він надягав, боячись показати своє власне «Я». Врешті-решт вона була сенсом його життя. Сильвестр розтанув у ній, загубився. І не відчував потреби повертатися у реальність, адже там його ніхто не чекав: «Він був чужим, виродком у цьому світі... Свій серед чужих, чужий серед своїх...» [7, с. 48 - 49]. Наведена цитата підтверджує відчуження персонажа від реального життя, від реальних людей. Навіть педагоги ставилися до нього «... як до дива і священної тварини, на зразок Єгипетського жука-скарабея» [7, с. 51], до якого при цьому «доторкнулися огидно» [7, с. 51], що вже казати про однолітків, а згодом і співробітників. Сильвестра постійно ображали та принижували оточуючі. Не розуміли підлітка навіть батьки: «Виродок» – це слово десятки, якщо не сотні разів, чув від рідного батька, рідше від матері й старшого брата (але

теж чув), воно його не ображало, бо розумів, що так воно і є. Він змирився з цим, як змирився і з самим життям, до якого насправді не мав – ну, не жодної, але якоїсь великої цікавості» [7, с. 86]. Принижено-зневажлива лексема «виродок» нівелює будь-які позитивні спроможності персонажа з самого дитинства. Звертає увагу на самотність Сильвестра і Яніна: «...страшенно самотній ізгой, виродок в цьому житті, мутант чи то з минулого, чи з майбутнього, результат трагічної помилки, краплина чиєїсь там первинної слизі» [7, с. 154].

Тож, не дивно, що порятунок Сильвестр знаходив саме в літературі, в поезії: «...він став читати напам'ять вірш Андрія Малишка і раптом відчув, як легшає на душі. Спосіб виявився випробуванням і надійним, ним Сильвестр користувався не раз після вимушених пиятик, після сварок з батьками і запотиличників від брата Олександра...» [7, с. 50]. Таким чином, автор порушує ще один значущий для екзистенціальної літератури мотив – мотив творчості. Щодо останнього Леся Пізнюк, досліджуючи творчість Валер'яна Підмогильного, наголошує: «Відомо, що проблеми митця і творчості в естетиці екзистенціалістів посідають особливе місце, мистецтву надається самодостатність Як продуктивному шляхові пізнання істини» [10, с. 65]. Прагнення пізнати істину через мистецтво, здійснити творчою особистістю свій вибір можна простежити у низці творів української літератури ХХ ст. Маємо на увазі новелу М. Коцюбинського «Intermezzo», драму В. Винниченка «Чорна Пантера і Білий Медвідь», повість М. Хвильового «Санаторійна зона», романи В. Підмогильного «Місто», Ю. Яновського «Майстер корабля», О. Гончара «Циклон», «Берег любові», Є. Кононенко «Зрада» та ін. Традиції зображення творчої особистості по-новаторськи продовжує В. Лис в аналізованому романі. Його Сильвестр Васильчук людина творча, яка вивчає літературу, і сама прагне її творити.

В іншому романі В. Лиса «Століття Якова» здійснюється спроба осмислити життя українця Якова Меха у бурхливому світі суспільно-

історичних подій ХХ ст. Наратором у творі виступає протагоніст, розповідь подана у формі «потoku свідомості», таким чином Яків пригадує своє життя, буття серед людей, і домінує у його саморефлексіях концепт «самотності». Не дивлячись на велику родину, яку він має, чоловік увесь час усвідомлює свою самотність: і в юності, коли втратив надію зберегти своє перше кохання, тому з'являються думки про самогубство: «Навіть убити себе не міг – рушниця була порожньою. Тільки коли прокидався в холодній порожній хаті – од приморозку, од страху й болю, що сидів у його душі, йшов надвір і тулився до коня. Був сам-однісінький, не тільки в тому лісі, а й у цілому світі» [8, с. 43]. Напередодні ювілею, наприкінці життя, у зображенні Якова також домінує екзистенціал самотності: «Нікого. Тиша над нічним селом, сповитим густою темрявою, яке батожить холодний осінній дощ. І серед цієї просякнутої холодом і дощем тиші біліє, мокнучи, старий, майже столітній дід. Не в силі зрушити з місця, чогось чекає посеред своєї самотності» [8, с. 112]; «Якову на мить здалося: то він став конем, самотнім, всіма покинутим. Він пішов далі, потів, зачувши знову іржання, вернувся» [8, с. 227].

І хоча в одному селі живуть дві рідні людини – батько і його донька Ольга, але почуваються вони досить самотньо: «Отож підозрював Яків, що Олька ще самотніша за нього, бо бабські розмовини – то їдне, а хата, як і в нього, порожня. Знав, правда, й гинше – а ни він до Ольки не вернеться, ни вона до нього не перебереться, обоє не те що вперті, а мають жити по-своєму, раз уже він до цієї хатини вернувся, тутечки й умре» [8, с. 45].

Ще один екзистенціальний мотив можна простежити в аналізованому романі – це абсурдність влади. Для відтворення обставин Другої світової війни письменник використовує лише декілька епізодів. Але наскільки вони вражають уяву реципієнта. Абсурдною зображено владу, яка не шкодуючи життя воїнів, кидає їх на мінне поле, бо розмінування за правилами займає багато часу. Про це Яків дізнається від галичанина Зенька: «На явну смерть нашого брата гонять. Кажуть, що навіть зброю перед тим забирають... Бо ж

на мінні поля гонять. Кажуть, за десятки верстов перед Берліном німаки мін понаставляли. Гетьби всі поля й луки, всі дороги заміновані. Ні пройти, ні проїхати» [8, с. 170].

Яків надзвичайно був вражений такою жорстокістю військового керівництва. Письменник глибоко психологічно показує емоційне потрясіння героя: «Зенько казав, а Яків дивився широко розплющеними очима, а під гімнастерку холодок все більше заповзав. Хоч вечір ніби й теплий був...

Тепліший, а бач... Зимно, ой, зимно, ще зимніше стало од наступних Зенькових слів...» [8, с. 170]. Якову Меху у теплий весняний вечір стає «зимно», бо чоловік розуміє, що війна закінчується, а він може в останні дні загинути так безглуздо, розмінуюючи своїм тілом дорогу радянським військам. Мудрий вояк хвилюється і подумки проводить паралель між німецькою і радянською владою: «Яків пополотнів. От тобі й кінець війні, про який тилько останні дні й чешуть язиками, от тобі й дома, й Зоська з штирма доньками... Як німота у піч не вкинула, то ції, нібито свої, погібель приготували» [8, с. 170].

Абсурдною є влада, яка винагороджує кедебістів званнями і посадами за вбивство мирних людей. Переодягнений у вояка УПА радянський лейтенант розстріляв дружину Якова Зоську з двома донечками. Згодом Яків зустрічається з цією людиною, що має високе знання та нагороди.

Висновки. Прикметною ознакою проаналізованих романів новітньої української літератури є екзистенціальне світобачення авторів, яке допомагає розкрити внутрішній світ образів сучасної людини, що позначений абсурдністю існування, самотністю, відчуженістю, межовими ситуаціями, суїцидальними мотивами. Але, на думку письменників, саме творчість, як здатність людини до самовдосконалення та самореалізації, дає надію на порятунок.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Твори: у 2 т. Київ : Наукова думка, 1999. Т. 1. 744 с.
2. Гірняк М. Існування на межі, або екзистенціалістські умонастрої у прозі В. Петрова-Домонтовича. *Слово і час*. 2007. №8. С. 29-39.
3. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. Київ : Критика, 1999. 380 с.
4. Жигун С. Пізня творчість Бориса Антоненко-Давидовича та філософія екзистенціалізму в українській літературі. *Теоретична і дидактична філологія. Збірник наукових праць*. Київ : 2011. Вип.10. С.160-167.
5. Кремень Б., Ільїн В. Філософія: Логос, Софія, Розум: підручник. Київ : Книга, 2007. 432 с.
6. Куриленко І. Екзистенціалізм як об'єкт наукового вивчення. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Харків, 2004. № 627. Вип. 40. С. 176 – 179.
7. Лис В. Острів Сильвестра. Харків : Фоліо, 2009. 219 с.
8. Лис В. Століття Якова. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2011. 240 с.
9. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. /Авт.-уклад. Юрій Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т.1. 608 с.
10. Пізнюк Л. Проблеми відчуження та абсурду в «Місті» В. Підмогильного. *Слово і Час*. 2000. № 5. С. 62-66.
11. Токмань Г. Українська версія художнього екзистенціалізму: Б. І. Антонич, В. Свідзинський, Т. Осьмачка в європейському контекст. Київ : Міленіум, 2020. 480 с.

Тетяна БАНДУРА,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української та зарубіжної літератур
Університету Ушинського